

УДК 7:069(477.54-25)“1990/2020”
DOI 10.33625/visnik2022.01.087

Анна ЛУГОВСЬКА

ID ORCID 0000-0002-9089-5885

Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури

АРТІНСТИТУЦІЇ ХАРКОВА ПЕРІОДУ 1990–2020-Х РОКІВ

Луговська А. Е. Артінституції Харкова періоду 1990–2020-х років. Харків, один з найбільших мистецьких осередків України, завжди мав свої особливості. Традиції авангарду, конструктивізму, згодом андеграунду, феномен харківської фотографії, сильна школа дизайну тощо визначали розвиток художньої думки та мистецького середовища цього міста протягом останнього століття. Після розпаду радянської системи Харків став свідком трансформації артсистеми: розвитку мистецької інфраструктури нового типу, появи ряду художніх об'єднань і галерейних просторів. Протягом наступних десятиліть на артсцену виходили нові покоління митців, з'являлися різноманітні ініціативи, також змінювались і потреби мистецької спільноти, що давало поштовх появи нових інституцій. Їх діяльність і вплив на професійне середовище є важливою складовою історії сучасного мистецтва Харкова.

У статті розглянуто особливості перших приватних галерей, які виникли на початку 1990-х та які можна умовно поділити на комерційні й некомерційні. Ця умовність була спричинена станом артринку, котрий щойно зароджувався. Також досліджено, які саме інституції мали вплив на мистецьке середовище у наступні десятиліття, а особливо ті установи, що лишались активними протягом довгого часу, маючи послідовну проектну діяльність (Муніципальна галерея, ЄрміловЦентр тощо). Проаналізовано також вклад ряду видань (інформаційних онлайн-платформ), які, висвітлюючи мистецькі акції та події, допомагають мистецтву бути більш помітним у контексті сучасної міської культури. Таким чином, стаття є спробою проілюструвати динаміку художнього життя Харкова останніх трьох десятиліть крізь призму мистецьких інституцій. Адже вони існували не окремо, не були паралельним явищем, а слугували містком, що єднав художника і його твори з глядачем. До того ж важливо було окреслити виклики, які сьогодні існують, і зрозуміти, що саме може стояти на заваді активному розвитку як інституційного, так і власне сучасного художнього середовища Харкова.

Ключові слова: артінституції Харкова, художні галереї, ЄрміловЦентр, Муніципальна галерея.

Luhovska A. Kharkiv Art Institutions in the period from the 1990s to 2020s. Kharkiv is one of the largest art centers in Ukraine. It has always had its own peculiarities. Traditions of avant-garde, constructivism, later underground, the phenomenon of Kharkiv photography, a strong school of design, etc., have determined the development of artistic thought and artistic environment of the city over

the past century. After the collapse of the Soviet system, Kharkiv witnessed the transformation of the art system: the development of a new type of art infrastructure, the emergence of a number of art associations and gallery spaces. Over the following decades, new generations of artists appeared on the stage, various initiatives emerged, and the needs of the art community changed, prompting the emergence of new institutions. Their activity and influence on the professional environment are an important part of the history of contemporary art in Kharkiv.

The article considers the features of the first private galleries that emerged in the early 1990s, which conditionally can be divided into commercial and non-commercial ones. This convention was caused by the state of the newly emerging art market. The study also investigates which institutions had an impact on the artistic environment in the following decades, and especially those institutions that remained active for a long time with consistent project activity (Municipal Gallery, YermilovCenter, etc.). The contribution of a number of online information platforms, which, by covering art events, help art to be more visible in the context of modern urban culture is also analyzed.

Thus, the present article is an attempt to illustrate the dynamics of artistic life in Kharkiv over the past three decades through the prism of art institutions. After all, they did not exist separately, were not a parallel phenomenon, but served as a bridge that united the artist and his works with the audience. In addition, it is important to outline the challenges that exist today and to understand what can be an obstacle in the way of active development of both the institutional and modern artistic environment of Kharkiv.

Keywords: Kharkiv art institutions, art galleries, YermilovCenter, Municipal Gallery.

Від кінця 1980-х рр. артінфраструктура Харкова у своєму розвитку орієнтувалася на актуальні запити часу, на глобальні тенденції та артринку. Через низку особливостей, зокрема економічних, розвиток останнього відбувався дуже повільно. Однак вплив наявних артінституцій на той час був дуже важливим, адже кожен майданчик консолідував певну частину мистецької спільноти, відкривав змогу репрезентації і давав привід до певної суспільної дискусії. Метою даної статті є показати динаміку появи і діяльності артінституцій Харкова останніх трьох десятиліть.

Ґрунтовний аналіз стану харківської артсцени, включаючи період фокусу нашого дослідження (кінець ХХ ст. — перші два десятиліття ХХІ ст.), можна знайти у працях Н. Усенко [28], зокрема в дисертації «Художнє життя Харкова другої половини ХХ — початку ХХІ століття» (2015) [29] та низці статей, присвячених «лимонівській» виставці [25], молодіжним мистецьким об'єднанням у художньому житті Харкова кінця 1980-х — першої половини 1990-х рр. [27], мистецькій критиці в контексті повоєнного художнього життя [26]. Дослідниця загалом зробила вагомий внесок у структурування наявних знань про історію мистецтва Харкова останнього сто-

ліття. Зазначений період також аналізується: у книзі «Перманентна революція» А. Ложкіної [11], де висвітлюється діяльність харківської школи фотографії, об'єднання «Групи швидкого реагування», групи «SOSka» та ін. у контексті загальноукраїнської історії сучасного мистецтва; у статтях «Мистецтво Харкова на зламі сторіч» Л. Савицької [22], де присутній аналіз місця графіки, фотографії та живопису Харкова в межах окресленого часового проміжку, а також частково висвітлена діяльність місцевих художніх об'єднань; «Інституалізація українського простору сучасного візуального мистецтва» З. Алфьорової [1], де розглядається становлення інституційної системи в Україні починаючи з 1990 х рр., перші галереї, а також посилення ролі артринку та економічної складової зокрема, проте без акценту на артсцену Харкова. Низку статей і праць, присвячених вивченню історії харківського художнього середовища (без акценту на інституційну складову) зазначеного періоду, доповнюють: «“Нова хвиля” у візуальному мистецтві України кінця 1980 х — початку 1990 х (соціокультурний аспект)» [4], де міститься аналіз динаміки розвитку тенденцій, характерних для українського мистецького середовища 1990 х; «Сучасне візуальне мистецтво України періоду постмодернізму» Г. Вишеславського [5]; «Украинский опыт радикального искусства. От бунта к рынку» О. Петрової [21], де на прикладах розглядається зародження артринку в Україні, перехід мистецтва до нової економічної моделі в період Перебудови та після розпаду СРСР, а також еволюція поняття «актуального» мистецтва; «Візуальне мистецтво від авангардних зрушень до новітніх спрямувань: розвиток візуального мистецтва України ХХ–ХХІ століть» В. Сидоренка, де подано хронологію й аналітичний розгляд розвитку українського мистецтва останнього століття [23], «Турбулентні шлюзи» О. Соловійова, тут особливо яскраво проілюстрований період 1990 х та 2000 х рр. з низкою важливих проєктів, подій та особистостей [24] тощо. Важливий внесок у вивчення феномену харківської фотографії зробила Т. Павлова, зокрема треба згадати дві її дисертації: «Фотомистецтво в художній культурі Харкова останньої третини ХХ століття (на матеріалі пейзажного жанру)» (2007) [20] та «Авангард в образотворчому мистецтві Харкова ХХ століття» (2018) [15]. Перша була присвячена вивченню харківської фотографії межі 1960–1970 х рр. Досліджуючи її через тему природи, що була для неї важливим інструментом смислотворення, авторка вводить в історію мистецтва нові імена фотохудожників і їхні роботи, а також аналізує характер взаємодії фотографії та живопису. Друга розкриває роль і значення кубо-

футуризму, конструктивізму, «неоприми́тивізму» та сецесійного руху в структурі авангардного мистецтва Харкова. Варто також відзначити низку статей цієї дослідниці, зокрема ті, що стосуються періоду творчості групи «Время» (кінець 1960-х — 1980-і рр.) [16], циклу «Панегірики» класика харківської фотографії О. Супруна у фотографічній спадщині згаданої групи «Время» [18], лісового мотиву в харківській фотографії 1970–1980 х рр. [17]. У даних статтях глибоко досліджена історія харківської фотографії через призму творчої практики її представників, про інституалізацію тут згадується виключно як про консолідацію творчих зусиль, адже перші, навіть невеличкі інституції галерейного типу з'являються в Харкові дещо пізніше описуваного періоду.

Підсумовуючи опрацьований матеріал, можна сказати, що історія мистецтва Харкова останнього століття досить добре досліджена й описана. Разом з тим, фокусуючись саме на вивченні діяльності мистецьких інституцій періоду Незалежності, маємо констатувати, що таких досліджень значно менше, найґрунтовнішою в цьому аспекті можна вважати дисертацію Н. Усенко. Наявні в основному описують те, що відбувалось в інфраструктурному полі Харкова у 1990-ті, частково у 2000-ні. Немає єдиного дослідження, яке б розглядало розвиток і становлення інституційного мистецького каркасу Харкова за три десятиліття становлення України, від 1990 до 2020 рр.

Звертаючись до аналізу харківської артсцени та її мистецьких інституцій періоду фокусу нашого дослідження — останнього десятиліття ХХ й перших двох ХХІ ст., варто зазначити ті мистецькі здобутки, що вплинули на формування ідентичності Харкова як мистецького осередку. Саме тут був епіцентр розвитку авангардних пошуків, що суттєво виокремлювало Харків серед інших міст України («піонер українського дизайну» В. Єрмілов, Г. Бондаренко, Б. Косарев), — перша половина ХХ ст., покоління їхніх учнів (В. Бахчанян, О. Щеглов, В. Куликов, письменник Е. Лимонів та інші) — період 1960-х і 1970-х рр., безумовно, школа гостросоціальної фотографії у період від середини 1960 х рр., про яку знають далеко за межами України, члени харківського фотоклубу, художники андеґраунду, чия творчість «виступила містком між авангардом першої третини ХХ ст. та творчістю митців нових генерацій» — «літерівці», В. Бондар та інші у другу половину 1980 х — 1990 ті рр. [29, с. 177]. Таким чином, сильна школа архітектури, дизайну, графіки, згодом фотографії була тим корінням, з якого проросли паростки постмодерного, актуального мистецтва останніх десятиліть.

Кінець 1980-х — початок 1990-х рр. був періодом змін не лише політичних. У цей час у Харкові, як і у всіх великих містах України, відбувався процес інституціоналізації мистецтва. Харківська організація Національної спілки художників України (ХО НСХУ) існує й надалі, проте її вплив помітно зменшується, виникають нові художні об'єднання, перші кооперативи та галереї. Більшість перших об'єднань були пов'язані саме зі Спілкою художників (приміром, угруповання «Лабораторія», що виникло у 1984 р., — В. Голенищев, О. Шило, О. Лисенко та О. Юхтман); у середовищі Молодіжної секції СХ: «NeoNeon» (І. Паньок, І. Легуцький, М. Куземинський, В. Смахтін, Є. Рудницький, Ю. Горбунов та ін.), «Кут» (В. Носань, С. Узкіх, В. Бабанін), утворене 1988 р. експериментальне творче об'єднання «Літера А» (його головним ідеологом був А. Пічахчі, а в різний час до нього входили, зокрема, В. Куликов, О. Єсюнін, А. Гладкий, С. Братков, О. Борисов та інші). Молодіжна філія ХО НСХУ у 1990-ті рр. була чи не єдиною офіційною організацією художньої молоді в Харкові [29, с. 104, 107, 109].

Варто зазначити, що від 1987 р. ХО НСХУ керував В. Сидоренко (який нині є директором Інституту проблем сучасного мистецтва в Києві), що сприяло розвитку багатьох процесів. Так, наприкінці 1980-х рр. до Спілки художників було запрошено багато молодих митців, що значно пожвавило життя організації. Зокрема відбулися молодіжна виставка (без журі) та молодіжна виставка у Палаці студентів ХПІ (обидві 1987 р.).

Упродовж зазначеного періоду в Харкові виникає й низка інших художніх об'єднань — зокрема «Слобожанське буриме», «Арт-Бат», «Оксюморон» (до якого, серед інших, входили М. Єлизев, А. Литвинов, Т. та О. Вакуленки), «Арт-ательє» (О. Верещагін, А. Ларіонов, А. Гостев, А. Кузьменко, М. Мартиненко, І. Оленіна), «Колір мистецтва», «Істинні художники» тощо [29, с. 108].

Яскравим явищем художнього життя Харкова в цей час була діяльність митців Харківського фотоклубу. Він мав безпосередній зв'язок з такими андеграундними групами, як «Время» (1971, Ю. Рупін, Є. Павлов, засновники, Б. Михайлов, О. Мальований, О. Ситниченко, О. Супрун, Г. Тубалев) і «Госпром» (І. Манко, С. Братков, М. Педан, Г. Маслов, В. Старко) [19, с. 54–61]. Також у середовищі фотоклубу виникає експериментальне творче об'єднання молодих митців і мистецтвознавців «Панорама» (1987–1991 рр., куратор Т. Павлова). У минулому «учасники “Панорами” належали до середовища так званих “сквознячників” однієї з найбільших та найвідоміших в Харкові й популярних навіть у межах колишнього

СРСР неформальних “тусовок”, до якої свого часу входили відомі сьогодні художники, музиканти, літератори та інші представники харківської інтелігенції» [29, с. 97–100]. Вони організували ряд подекуди радикально-епатажних виставок (виставка в Палаці студентів (1987); провокативна виставка «Неофіти» (1988), яку одразу ж було закрито; виставка «Великий харківський поліптих» (1989)). При кооперативі «Панорама» існував відділ художньої самодіяльності, який займався організацією фотографічних подій: виставок, поїздок тощо [10].

У 1994 р. виникає «Група швидкого реагування» (колишній «Держпром»), до неї увійшли деякі художники з групи «Время», зокрема Б. Михайлов та С. Солонський. У центрі їхньої уваги була документальна та постановочна фотографія. Проекти групи часто мали формат провокаційних акцій [29, с. 120; 23].

Не менш сильними, аніж фотографічна традиція, в Харкові є традиції графіки. Класиками останніх десятиліть стали такі митці графічного жанру, як В. Куликов, П. Маков, Н. Мироненко та О. Кудінова. Інтерес до цього виду мистецтва в Харкові ілюструє, зокрема, факт створення у 1988 р. трієнале графіки й естампу «4 й Блок» — такий захід проводять і понині. У перебігу цієї події поєднаними виявляються зусилля графіків і дизайнерів міста [22].

У 1980-х рр. живопис у Харкові існував у двох іпостасях — продовжували розвиватись академічні традиції реалістичного живопису, підтриманого державою через замовлення в особі Фонду і Спілки художників, проте паралельно йшли альтернативні пошуки. Хоча варто зазначити, що в цьому місті не спостерігалось такої одержимості живописом, як у Києві тих часів [11]. Слабшим у Харкові був рух «нової хвилі», епіцентром якого стала столиця України. До нього долучилися лише окремі харківські художники молодого тоді покоління — серед таких, приміром, були П. Маков та О. Рідний.

Процеси, що супроводжували розвиток мистецтва в Харкові 1990-х рр., були більшою або меншою мірою характерні для всієї України. З'являється свобода висловлювання, зникають контроль і тиск з боку держави, все слабшою стає наявна система цензури, що сприяє появі виставок, які проводяться без узгодження з керівництвом ХО НСХУ, освоюються нові технічні можливості, виникають численні ініціативи, нові об'єднання, з'являється можливість іздати за кордон, бачити, як розвивається там художній процес, іде зародження артринку й відбувається поступова комерціалізація мистецтва. Водночас реаліями

стають брак коштів на фінансування державних закладів культури, незначна інституційна альтернатива, відсутність належної мистецької інфраструктури. Останні фактори сприяли значній міграції митців (приміром, до Києва виїхали В. Сидоренко та О. Гнилицький, відбувалися й переїзди до Москви та інших міст, до Німеччини переїхав Б. Михайлов) [29, с. 94, 117, 118].

Брак державної підтримки протягом наступних десятиліть компенсують гранти та премії фондів Дж. Сороса, В. Пінчука, «Ейдос», Український культурний фонд (УКФ) тощо.

Важливим осередком художнього життя в Харкові починаючи з 1970 х є «Подводная лодка» (на вул. Пушкінській) — місце, де мали майстерні декілька поколінь художників (зокрема В. Куліков, П. Маков, С. Братков, Б. Михайлов, Г. Зінковський та інші). Це було місце зустрічей, спілкування та експериментів.

Зазначені вище умови прискорюють виникнення й розвиток інституцій нового типу. З'являються салони-галереї (приміром, «Смальта», «Вернісаж»), і це явище сприяє розвитку локального артринку. Спершу діяльність цих інституцій є спрямованою головним чином на просування й презентацію художників, а не на продаж їхніх робіт. Окрім того, функціонують неформальні виставкові простори, серед яких Літературний музей, Інститут метрології, Будинки архітекторів, Будинки учених, ряд бібліотек та низка інших осередків.

Від середини 1990 х рр. і далі упродовж цього десятиліття в Харкові виникає низка неформальних галерей-лабораторій, які «за духом були близькі популярним на той час київським мистецьким сквотам, вони також наслідували традиції харківського нонконформізму, акціонізму та «квартирників» з періодичними виставками-акціями» [29, с. 127]. Серед них, зокрема, були «Up/Down» (1993–1997) та «НаПротив» (1997–2000).

Галерея «Up/Down» була організована з ініціативи відомого раніше своїми квартирними виставками фотохудожника С. Браткова після його повернення з Німеччини. Іншими співорганізаторами стали Б. Михайлов, І. Манко та І. Чурсін. «Up/Down» була першою харківською локацією, зацікавленою в сучасних інноваційних проектах, і «певним плацдармом для експериментів та комунікації місцевої художньої ком'юніті» [14]. Галерея знаходилася на горищі, куди вели круті дерев'яні сходи (звідси й назва). Це була некомерційна структура, що виконувала роль осередку художнього життя 1990 х, зокрема слугувала місцем концентрації харківської фотографії в останнє десятиліття ХХ ст. Про це свідчать

численні виставки — зокрема С. Солонського, Б. Михайлова, І. Чурсіна, Б. Редька, «Групи швидкого реагування», а також самого Браткова. Ця галерея-лабораторія проіснувала близько п'яти років (до 1997 р.) [2]. Характерними її рисами були камерність, провокативність та епатажність. За роки існування тут відбулося чимало проєктів, зокрема акція «Групи швидкого реагування» С. Браткова та С. Солонського під назвою «Вибори» (1995), епатажна виставка Б. Михайлова «Я не Я» (1992), виставка об'єднання «Літери А» — «Слізна» (1994). Іноді підтримку галереї забезпечував Фонд Сороса.

Галерея «НаПротив» була відкрита у 1997 р. і знаходилась у просторі колишнього бомбосховища. До кола художників галереї належали, зокрема, Б. Логачова, В. Юрашко, С. Звольський, В. Шумська. Простором для експериментів у Харкові також стала галерея «Палітра», заснована А. Авдеєнком при фотолабораторії (існувала до 2005 р.). Більшість представлених у ній проєктів були створені фотохудожниками — цей простір став своєрідною платформою для харківських фотографів. Тут відбувся проєкт «Арт Акт» групи «Літера А» та багато інших [29, с. 129].

Однією з перших приватних галерей у Харкові стала галерея-салон «Вернісаж» (1990). Це була перша спроба створити майданчик за західним зразком як за принципами роботи, так і за візуальним вирішенням внутрішнього простору. У її фокусі опинилось образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво саме Харкова. Очоловувала осередок Т. Тумасян, яка згодом стала беззмінним директором Муніципальної галереї. Відбувалося поступове формування власної колекції. За роки існування (1990–1996) інституція брала участь у міжнародних київських художніх ярмарках (1994–1995), у міжнародній трієнале екоплакату «4 й Блок», представляла власні проєкти у різних містах України та в інших країнах (Португалії, Росії, Іспанії, Франції, Німеччині).

Артінституцією, що найдовше працює з сучасним мистецтвом у Харкові (близько 25 років), є Муніципальна галерея, або МГ (офіційна назва — Харківська міська художня галерея). Вона відкрилася 3 грудня 1996 р. і працює донині. Муніципальна галерея — це неприватна інституція, комунальне підприємство культури, де фінансування йде з міського бюджету. Це був перший випадок відкриття галереї муніципального статусу в країні. Ініціатива створення цього осередку належить Т. Тумасян, яка на той час уже мала багаторічний досвід управління приватною комерційною галереєю «Вернісаж», а також — що виявилось дуже важливим — перейняла відпо-

відний досвід у ході двомісячного стажування, влаштованого у США для художників, артменеджерів і кураторів з країн колишнього соціалістичного табору в межах програми Фонду Сороса «Arts Link». У 2008 р. при МГ з'явився ще один експозиційний майданчик у 140 м², який спеціалізується виключно на молодіжному та експериментальному мистецтві. Це АРТпідвал — лофт у підвір'ї за галереєю¹.

Галерея працює над формуванням міської колекції сучасного образотворчого мистецтва — початок їй поклали роботи, передані харківськими художниками в дар муніципалітетові й галереї. З часом паралельно з галереєю було створено ГО (громадську організацію) — зокрема для отримання грантів. За роки її існування було отримано гранти від фондів Сороса, Р. Ахметова та УКФ. Крім виставок, тут відбуваються літературні вечори, концерти, камерні спектаклі, круглі столи, конференції, семінари, майстер-класи тощо.

У фокусі галереї завжди було сучасне, актуальне мистецтво. Разом з тим представлялися й проекти, що за своєю суттю є дослідженнями творчості того чи іншого харківського художника-класика, — адже галерея бере участь у програмі «Наша спадщина», покликаний заново відкривати імена харківських митців ХХ ст., іноді несправедливо забутих. Такі виставки були присвячені творчості В. Бахчаняна, В. Куликова та інших діячів мистецтва.

О. Коваль, звертаючись до діяльності Муніципальної галереї і мистецького середовища, центром якого вона стала, вдається до терміна «серіальність». Дослідник говорить про структуру проектів галереї, «її внутрішню граматику», де застосовується принцип процесуальної арт (по)дії [8].

Першим проектом, яким відкрився виставковий простір, були «Хроніки Арта. Харків. 80–90 ті роки», що спершу був показаний у Києві спільно з галереєю «Вернісаж» (ХО НСХУ, жовтень 1996).

Серед наступних перших проектів був, зокрема, виставковий марафон, що складався з п'яти персональних виставок-блоків, — він мав назву «Художники групи «Літера А»» (лютий — березень 1998). Група «Літера А» виникла 1988 р., а у 1990 р. офіційно оформилася при Спільноті художників України.

Двічі галерея була лауреатом міжнародних артфестивалів (Київ, 1997, 1998), брала участь у всесвітньому форумі «Експо 2000» (Німеччина).

Окрім низки проектів, показаних за кордоном, МГ також співпрацювала з художниками та галереями різних країн: Польщі, Росії, Австрії,

Німеччини, Великобританії, Франції, Ірану, Литви, Молдови, Ізраїлю, США тощо.

На початку нового століття за ініціативою телеканалу «Інтер», Асоціації артгалерей України та Асоціації діячів сучасного мистецтва по всій країні пройшов фестиваль «Культурні герої» (2002), що об'єднав художників, музикантів, літераторів і театралів. У Харкові серед його організаторів були, зокрема, галерея «Палітра» та Муніципальна галерея. Образотворче мистецтво було представлено двадцять одним проектом, які були показані протягом трьох днів і включали відео, фотографію, живопис, графіку, скульптуру, інсталяцію та інші жанри. Доповненням виступали проекти Павла Макова, Віталія Куликова та Олександра Рідного. Одним зі знакових проектів інституції, її візитівкою, є фестиваль «NonStopMedia», що системно підтримує молодих художників (віком до 30 років). Він виник у 2003 р. (ще до появи подібних конкурсів-фестивалів — МУХі, PinchukArtCentre Prize та інших), а з 2004 р. перейшов у формат бієнале. З часом усе більше уваги приділялося не лише виставковим проектам, але й освітній складовій. З'явилася паралельна програма — її елементами є масштабна теоретична платформа, майстер-класи, спецпроекти, кіно, музичні й театральні події. Щоразу основу фестивалю складала виставка проектів — лауреатів конкурсу, яка проходила в різних локаціях, від галерей до торговельних центрів.

Низка проектів у МГ має системний характер. Це, зокрема, «Кураторський інтенсив» (він існує з 2015 р. й має формат триденних лекцій і воркшопів) — перша подібна ініціатива в Харкові. Часом цей проект набував і міжнародного характеру — коли на роль лекторів запрошувалися досвідчені куратори не лише з України, а й з за її меж (зокрема з Німеччини та Польщі). Багато років поспіль МГ є організатором у Харкові міжнародної програми «Ніч музеїв» (міжнародна акція, яка діє в багатьох країнах світу і вперше відбулась у Берліні 1997 р.), що існує у місті з 2009 р. і залучає чималу кількість інституцій; ініціативи «Ніч перформансу» (від 2016 р.) — події, що стає майданчиком для художників-перформерів зі всієї України. Ще одним постійним проектом є Обмінні програми резиденцій (з 2011 р.). Певний час (поки це не набуло хаотичного характеру) проводили і Street-Art Fest — урбаністичний фестиваль вуличного мистецтва.

Яскравим проектом-дослідженням був «Місто Ха: Харків авангардний». Цей підготовлений харківською Муніципальною галереєю проект

1. З інтерв'ю з Т. Тумасян (жовтень 2021)

2. З інтерв'ю з Т. Тумасян (жовтень 2021)

був показаний у Києві в НХМУ (грудень 2017 — лютий 2018). Зусиллями його кураторів, Т. Тумасян і С. Браткова, вдалося забезпечити представленість одразу кількох поколінь харківських художників (А. Клейтман, І. Світличний, В. Кохан, Г. Зіньковський, А. Волокітін, Р. Мінін — молоді художники; П. Маков, Б. Михайлов, В. Куликов, А. Пічахчі та інші — митці-класики).

У 2019 р. в Харкові проходила Друга бієнале молодого мистецтва, де Т. Тумасян була комісаром, а Муніципальна галерея — головним організатором. Куратори А. Євсєєва, Д. Скринник-Миська і Б. Філоненко залучили до співучасті ще й інші інституції — галерею «COME IN», HudpromLoft, Харківський літературний музей та студію «Aza Nizi Maza»³.

МГ представляла проекти і в інших містах — зокрема, 2010 р. у Львові на фестивалі «Тиждень актуального мистецтва»; в Одесі 2017 р. як учасник спецпроекту V Бієнале сучасного мистецтва «Пісня про буревісника. Короткий курс», 2019 р. в Музеї сучасного мистецтва тієї ж таки Одеси працювала виставка-колаж В. Бахчаняна «Ми народжені, щоб Кафку зробити буттям», а також 2008 р. у Познані, в Польщі, де відбувалася виставка лауреатів фестивалю молодіжних проектів «NON STOP MEDIA».

Додамо, що галерея має добре наповнений сайт, де в деталях, з дотриманням хронології, висвітлена її діяльність [30].

Прикладом незалежної, самоорганізованої галереї у Харкові стала галерея-лабораторія «SOSka» (2005–2010), яка розташовувалась у покинутому будинку в центрі міста, у майстернях художників, що одночасно слугували й місцем проведення виставок. Навколо таких галерей формувалося нове коло молодих митців, які не мали змоги виставлятися у більшості існуючих галерей Харкова. Діяльність галереї засвідчує її спорідненість із традицією т. зв. квартирників, характерною для 1960–1970 х рр. [29, с. 154]. Заснована ця галерея була однойменним співтовариством, «SOSka», що виникло того ж таки 2005 р. На момент відкриття до групи входили М. Рідний, Б. Логачова, О. Полященко та А. Кривенцова, хоча за історію існування групи її склад неодноразово змінювався. Нове покоління харківських художників середини «нульових» років нинішнього, XXI ст., початок діяльності яких збігається з періодом політичної нестабільності, у своїх поглядах і методах було солідарне з київським «Р.Е.П.». Обидві групи займали критичну позицію щодо навколишньої дійсності [11, с. 228],

вони «використовували у своїх перших проектах елементи мови політичних протестів часів Помаранчевої революції» [3].

Учасники «SOSki» ніколи не приховували факту свого зв'язку, спадкоємності з «харківською школою» — в центрі їхньої творчості були спроби за допомогою конфлікту звернути суспільну увагу на проблеми пострадянської художньої системи, на політичні суперечності. Станом на 2010 р. у групи вже майже не було спільних проектів, її учасники зосередились на індивідуальних практиках, і тому діяльність галереї припинилась [11].

Наприкінці «нульових» років нинішнього століття подібними за своєю суттю майданчиками — галереями-лабораторіями стали гаражна галерея «У Рози» (А. Клейтман, Т. Каменний, У. Биченкова та інші), «ТЭЦ» (у заводському Будинку культури), «Ampersand» та інші проекти [29, с. 154]. Ці галереї не мали великого впливу на розвиток мистецького середовища міста, проте вони були майданчиком для репрезентації окремих художників і забезпечували інфраструктурне розмаїття поряд з такими сталими інституціями, як ЄрміловЦентр чи Муніципальна галерея.

Тоді ж, наприкінці «нульових» років, виникає ще одна приватна ініціатива — галерея клубного типу «VOVATANYA Gallery». Цей майданчик, у 2007 р. заснований В. Саленковим і Т. Тумасян, прагнув бути платформою для критичного осмислення візуального мистецтва. Галерея працює з такими харківськими художниками, як Б. Михайлов, П. Маков, С. Братков, Р. Мінін, А. Волокітін, А. Клейтман, Г. Зіньковський та ін. Партнером багатьох проектів платформи є харківська Муніципальна галерея. Назагал уже проведено понад 100 виставок — як у самій галереї, так і поза нею. В інституції є і власна колекція.

Найбільшою на сьогодні артінституцією в Харкові (два поверхи загальною площею 1500 м²), котра працює з сучасним мистецтвом, є ЄрміловЦентр. Це — перший у місті центр сучасного мистецтва. Названо його на честь відомого харківського художника авангарду — Василя Єрмілова (1894–1968), який зробив великий внесок у розвиток дизайну. Відкрився ЄрміловЦентр у березні 2012 р. при Харківському університеті. У 1990 ті рр. простір належав нічному клубу, потім клуб закрили. Але в середині «нульових» було вирішено знову його задіяти. Ідея такої реновації належала ректорові університету В. Бакірову і Н. Івановій, яка врешті й стала директором центру. Наталія Іванова входила до асоціації випускників університету (*громадська організація*. — А. Л.), яка підтримувала різні ініціативи. Ремонт тривав два роки. Залучено було

3. З інтерв'ю з Т. Тумасян (жовтень 2021)

дизайнерів, що створили простір у класичному для Харкова стилі конструктивізму. Протягом першого року фактичним куратором центру була Т. Тумасян. Постійного куратора тут немає: зазвичай Центр працює або із запрошеним куратором, або прямо з художником над його проектом. З часом кожна виставку почала супроводжувати паралельна програма: artists talk, кураторські екскурси та дискусії⁴.

Від самого початку інституція позиціонувала себе як некомерційна. Левова частка її фінансування йде з бюджету університету, але довгий час допомагала ще й асоціація випускників. Є в інституції й досвід отримання грантів, українських та іноземних (через ГО «ЄРМІЛОВЦЕНТР. АРТ-ЛАБОРАТОРІЯ»).

Крім основного простору, центром була відкрита галерея Генріха Семирадського (січень 2014). Вона не позиціонує себе як така, що працює лише з сучасним мистецтвом: тут представляються проекти дуже різного плану. Взагалі, ідея створення цієї галереї виникла після благодійного заходу на користь поранених бійців АТО, коли придбані картини були передані в дар університету [6].

Власної дослідницької платформи у ЄрміловЦентрі нині немає. Але є освітня програма: курси артменеджерів (працюють вони, зокрема, задля того, щоби знаходити майбутніх співробітників). Спочатку роботу курсів Центр забезпечував за власні кошти, а потім виграв грант від УКФ (2018), наразі існує комерційний проект «Єрмілов art school».

Ще одним вектором діяльності цієї інституції є організація мистецьких резиденцій. До них належать «Арт Куземин», осередок у сільській місцевості Сумської області, і другий, міський осередок при університеті в самому Харкові.

До всього, центр нерідко стає майданчиком для виставкових проектів кураторів, художників і багатьох великих ретроспектив з усієї України (приміром, ретроспективна виставка «Класики» (2013) групи «Літери А», що проілюструвала еволюцію мистецьких пошуків за більш як два десятиліття своєї праці) [7]. Одним з небагатьох майданчиків, що працювали з сучасним мистецтвом у Харкові останнім десятиліттям, стала галерея «COME IN» (закрилася під час складних 2020–2021 рр. через пандемію та ряд інших факторів). Виникла вона у 2014 р. за ініціативою Анастасії Леонової. До появи цієї інституції, у місті виразно давала про себе знати відсутність необхідного простору для молодих митців. Так, Муніципальна

галерея віддавала перевагу вже більш сформованим, відомим художникам, а ЄрміловЦентр був місцем проведення великих ретроспектив і фестивалів. Але коли виникла галерея «COME IN», молоді харківські художники одержали майданчик, де могли піднімати гострі актуальні теми, створювати дискусію навколо них і бути побаченими й почутими.

Невдовзі після відкриття «COME IN» до роботи над її виставковою програмою долучився арткритик і куратор Борис Філоненко. Першими проектами, реалізованими ним у співпраці з галереєю, стали «Угроза» (2015) М. Коломийця та «Кроты в очередях» (2016). Хоч «COME IN» і називалася галереєю, вона не була комерційною і не займалася продажем робіт. Скоріше це була кураторська лабораторія. Галерея не лише виступала в ролі виставкового простору, тут відбувалися лекції, майстер-класи та концерти. Крім того, велася кураторська робота з налагодження інтернаціонального та міжінституційного культурного обміну. Ми вже згадували про співпрацю «COME IN» з Музеєм харківської школи фотографії, але окрім неї була й низка інших проектів — скажімо, з фотошколою Chekachkov Photo Academy. За словами засновниці, згаданої вже А. Леонової, галерея задумувалася як майданчик для молодих митців, котрі не мали можливості показати свої роботи у Харкові, але згодом акцент на віковій категорії було замінено на ведення роботи в трьох напрямках: графічний дизайн, фотографія та експериментальні проекти [32].

На другому році діяльності галереї було зроблено фокус на роботі з фотографією, адже на інституційному рівні в Харкові на той час вона була представлена недостатньо.

Фінансування забезпечувалося за рахунок грантів і коштів від оренди простору для проведення культурних подій. Галерея часто виступала в ролі партнерської інституції у великих проектах (наприклад, у фестивалі «Галиція-культ», який показував мистецтво Галичини в Харкові).

Галерея «COME IN» завжди намагалася дати молодим кураторам можливість проявити себе. Так, для студентів Харківської державної академії дизайну і мистецтв було анонсовано open кол з реалізації їхніх власних кураторських проектів на базі галереї.

За роки існування галереї було втілено чимало цікавих проектів — приміром, проект студії Aza Nizi Maza, Іллі Павлова «Пересеченная местность», а також проекти «Связующее», «Мама, включи свет», «Охотники на привале», «Музей плаката» (робота з архівом фестивалів екологічного плакату «4 й Блок» та ідеєю створення ін-

4. З інтерв'ю з Н. Івановою (жовтень 2021)

ституції), а також «Мифології» — колективний проєкт фотографів В. Бо, М. Педана і Я. Солопа (після цього проєкту в галереї стало набагато більше проєктів фотографії) [32].

Доволі недавно у Харкові з'явилася ще одна інституція — Музей харківської школи фотографії (MOKSOP) [35]. Це некомерційна установа, при якій існує й громадська спілка «Музей харківської школи фотографії», створена для отримання грантів на різноманітні проєкти. Ще одним джерелом для забезпечення роботи музею є приватне фінансування. Створення цієї інституції було ініціативою харківського фотографа, учасника групи «Шило» С. Лебединського. Попри той факт, що музей ще не відкритий для відвідувачів, він уже представив багато проєктів на різних майданчиках у Харкові, в інших містах України та за її межами починаючи з 2018 р. Ведеться активна дослідницька робота, результатом чого є ряд надрукованих книг і каталогів.

Інституція має чималу власну колекцію фотографії. Найбільш ранні роботи в ній датуються 1965 р. (рік створення Харківського фотоклубу). Є тут роботи учасників групи «Время», що з'явилась у Харкові 1971 р. та проіснувала до 1976 го — свій творчий метод вона називала «теорією удару», він являв собою певний виклик радянському суспільству [16]. Тут зібрано й художні фотороботи тих, хто входив до об'єднання «Держпром», широко відомого у Харкові в епоху горбачовської перебудови (І. Манко, С. Братков, В. Крей, В. Старко, Л. Песін, М. Педан, Б. Редько, К. Мельник). Ця група спочатку мала назву «Контакти», і її основним методом був «репортаж». Представлені в колекції також і роботи учасників гурту «Шило», до якого входили представники молодого покоління харківських фотографів (В. Краснощок, С. Лебединський та інші).

За роки свого існування Музей харківської школи фотографії (MOKSOP) представив багато проєктів у некомерційній галереї «COME IN». Окрім того, свої проєкти музей представляв у ЄрміловЦентрі та в Одеському музеї літератури. Часто MOKSOP дає роботи зі своєї колекції для різних виставок (приміром, тих, які організовують Мистецький Арсенал, M17, Pinchuk Art Centre). Ряд проєктів музею був представлений за кордоном, це, зокрема, «Forgotten Land» О. Чекаменюва у Литві та групова виставка «Storytelling from Kharkiv: Singular Voices» у Франції. Крім того, MOKSOP долучився до формування зібрання робіт сучасних українських фотохудожників, для постійної колекції Центру Жоржа Помпиду в Парижі [31].

Серед основних завдань, які ставить перед собою музей, першим є науково-дослідницька робота (для музею пишуться статті, українською мовою було видано монографію «Гра проти апарату» Н. Ковальчук — це перша ґрунтовна робота про ХШФ (харківську школу фотографії)) [35]. До переліку пріоритетних завдань музею належать створення і збереження колекції української та світової фотографії, сприяння розвитку та популяризації сучасної фотографії в Україні, на пострадянському просторі та у Східній Європі, співпраця з культурними інституціями в регіонах України, реалізація проєктів, що сприяють розвитку міжнародної співпраці [35].

Важливою інституцією для Харкова вже багато років поспіль є онлайн-журнал «Люк» (головний редактор — Дмитро Кузубов), який досліджує середовище Харкова, висвітлюючи цікаві культурні, історичні та соціальні аспекти. Це альтернативне медіа об'єднало непрофесійних журналістів, які ставлять перед собою завдання досліджувати та пропагувати медійний образ Харкова без прикрас і стереотипів. Журнал, окрім онлайн-публікації цікавих рецензій, статей та інтерв'ю, займається організацією фестивалів, вечірок [12].

Результати наукових досліджень у Харкові знаходять своє місце на сторінках журналів «Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв» (видається з 1999 р.) й «Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті» (виходив з 1997 до 2019 р.)

У серпні 2019 р. в Харкові виник простір для презентації мистецьких проєктів молодих художників — «127garazh». Назва пов'язана з локацією: галерея справді розташована в гаражі. Її засновниками стали художник Антон Ткаченко та кураторка Анастасія Хлестова. До слова, на факт появи «127garazh» вплинула галерея «Noch» в Одесі, де на виставці «Загибель об'єктів» Міті Чурикова та Гаррі Краєвця побувала Н. Хлестова. Неформальна лабораторія мистецтва «127garazh» часто є місцем виставкових дебютів. За останні роки тут відбулися такі виставки, як груповий проєкт «Бабуся та антимистецтво» (2022), персональні проєкти В. Терлиги «Важливі речі» (2021), О. Щур «Переживання переживання», Є. Іваненко «Доісторичні часи» (2021) та ін. [9]. За своїм характером галерея відсилає нас до ряду галерейних ініціатив початку 1990 х, що були місцем спілкування, дискусій, виставок, а головне — експериментів.

Важливим для Харкова був простір «ART AREA ДК». Тут, зокрема, відбулися: зустріч із представниками нового покоління харківської фотографії — А. Рачинським та Д. Ревковським (сер-

пень 2021 р.); цикл про експериментальну музику «Звукові кводлібети» (2021); концерт проекту Dva Dereva (2021), Vad Samos trio «Truly grateful» (2021) та багато ін. Простір слугував майданчиком для перформативних проєктів, кінопоказів (у рамках циклу Kinoproba), концертів, рідше виставок та був місцем зустрічі мистецької «тусовки».

Взагалі у наукових дослідженнях сучасного мистецького середовища, часто нівелюють роль різноманітних субкультурних угруповань, не помічають існування цієї самої «тусовки», яку один з провідних кураторів та дослідників сучасного мистецтва В. Мізіано витлумачує як соціокультурний феномен, котрий, не вписуючись у контури того, що його заведено визначати як офіційну культуру, виникає як прямий результат розпаду її інституцій [13]. У цьому сенсі місцями фотографічної арттусовки Харкова були різні кафе і бари — тут фотографи показували одне одному свої знімки та обговорювали їх. У 1990-ті роки одним з таких осередків було кафе «Пулемет» («Кулемет» — укр.), а в 2000-ті — бар «Черчіль».

Особливою формою артінституції в Харкові є Фундація «Grunyov Art Collection». Вона була створена у 2019 р. на основі колекції Т. й Б. Гриньових, збирання якої тривало від середини 1990-х рр. Основними представленими періодами є перша половина ХХ ст. (представлене мистецтво — соцреалізм, конструктивісти, бойчукісти), 1960 — середина 1980-х рр. (неофіційне українське мистецтво), кінець 1980-х — середина 1990-х рр. та сьогодення. Колекція Гриньових налічує понад 3000 творів мистецтва, вона відцифрована й представлена на окремому сайті [33]. Роботи з цього зібрання регулярно входять до експозицій виставок на різних майданчиках України та світу. Основними напрямками діяльності фундації є популяризація вітчизняного мистецтва, дослідження його історії, формування колекції з відкритим до неї доступом — як віртуальним, так і реальним — шляхом експонування творів на виставках [34].

Висновки. Політичні й соціальні зміни часів перебудови в СРСР вплинули й на художні процеси Харкова, частиною яких були інфраструктурні зміни. Наступне десятиліття, 1990-ті рр., є плідним на появу нових мистецьких об'єднань і нових майданчиків репрезентації. Галереї, що позиціонували себе як комерційні, насправді були такими тільки частково, адже арттринок щойно лиш зароджувався. Тобто галереї займалися передусім не продажем творів, а їх презентацією, пошуком грантів, надання яких тільки розгорталося в Україні. Перші галереї значно поживали виставковий процес і намагалися розвивати арттринок у Харкові. Система кардинально змінювалась, дер-

жава більше не замовляла твори, з'являлися приватні колекціонери.

Історію пишуть окремі особистості. У Харкові історію розвитку артінституцій створювали: Т. Тумасян («Вернісаж», Муніципальна галерея, «VOVATANYA Gallery»), Н. Іванова (Єрмілов-Центр), часом ініціаторами процесів інституалізації виступали самі художники, зокрема С. Братков (галерея «Up/Down»), галерея «SOSka», влаштована в майстерні однойменного мистецького об'єднання.

Загалом останні три десятиліття були свідками й появи, часом і зникнення тих чи інших ініціатив у Харкові: галерей, галерей-лабораторій та іншого роду артінституцій, серед яких «Up/Down», «НаПротив», «COME IN», Музей харківської фотографії (MOKSOP) та ін. Найбільшими інституціями, що мають сталу проєктну діяльність у Харкові, є Муніципальна галерея та ЄрміловЦентр. Разом з тим вони мають свою специфіку і вирішують лише частину питань складної мистецької системи. Наприклад, ЄрміловЦентр переважно представляє великі ретроспективи, проте часто це не проєкти харківських художників, тому не можна назвати його дзеркалом саме локальної артсцени. Муніципальна галерея має певне коло художників, з якими вона працює, тому тут менше можливості репрезентації саме молодих художників, хоча певний баланс допомагає утримувати фестиваль «NonStopMedia». Саме через відчуття вакууму (в певного кола молодих митців) і виникали в різний час такі галереї, як «COME IN», «127garazh» та ін.

Основними проблемами мистецьких інституцій Харкова наразі є відсутність критики, проблеми з фінансуванням мистецьких установ і відсутність достатньої кількості медіа для висвітлення їхньої діяльності.

Якщо порівняти ситуацію харківської артсцени з київською, стає очевидною наявна проблема централізації, це стосується як кількості галерей та центрів сучасного мистецтва, так і економічного питання. Більшість харківських митців продають своє мистецтво в столиці, де для цього є більш сприятливі умови. Усі серйозні всеукраїнські конкурси і премії також у Києві, що в певній мірі позитивно впливає на налагодження комунікації між митцями з різних міст України.

У порівнянні зі Львовом, у Харкові менше молодіжних інституційних ініціатив, дещо менше альтернативних мистецьких осередків і просторів. Також є питання з якісними комерційними галереями, адже більшість наявних нагадують скоріше магазин мистецтва, який підлаштовується під смак пересічного глядача.

Література:

1. Алфьорова З. І. Інституалізація українського простору сучасного візуального мистецтва. Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. 2014. № 1. С. 97–100. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/had_2014_1_20 (дата звернення : 15.01.2022).
2. Бернар-Ковальчук Н. Фотографічні тропи Юрія Рупіна. МОКСОР : вебсайт. 06.03.2019. URL: <https://www.moksop.org/fotografichni-tropy-yurii-rupina/> (дата звернення : 19.01.2022).
3. Бурлака В. Вони і ми. Generations. UsA : Молоді митці України та Америки : каталог виставки в PinchukArtCentre (19 січня — 25 березня 2007 року) / Благодійний фонд В. Пінчука «Сучасне мистецтво в Україні» ; ред. : В. Бурлака ; кер. проекту : Д. Логвін. Київ, 2007. URL: http://pinchukartcentre.org/files/exhibitions/pdf/generations_katalog.pdf (дата звернення : 25.01.2022).
4. Вишеславський Г. «Нова хвиля» у візуальному мистецтві України кінця 1980-х — початку 1990-х (соціокультурний аспект): автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства, 26.00.01 / Інститут проблем сучасного мистецтва, Національна академія мистецтв України. Київ, 2014. 20 с.
5. Вишеславський Г. Сучасне візуальне мистецтво України періоду постмодернізму. Нариси з історії образотворчого мистецтва України ХХ ст. : у 2 кн. Кн. 2 / ред.-упоряд. О. Авраменко ; Ін-т пробл. сучас. мистец. АМУ. Київ : Інтертехнологія, 2006. С. 424–481.
6. Галерея Семирадського. Мітець. Сучасне мистецтво України : вебсайт. [2020]. URL: <https://mitec.ua/category/institutes/galereya-imeni-semiradskogo> (дата звернення : 29.01.2022).
7. ЄрміловЦентр. Мітець. Сучасне мистецтво України : вебсайт. [2016–2021]. URL: <https://mitec.ua/category/institutes/ermilovtsentr/> (дата звернення : 16.01.2022).
8. Коваль О. ХМХГ — 25: Хіазм між візуальним і дискурсивним (харківська «Одисея» contemporary art-y). 25 : каталог виставки. Харків, 2021. С. 4–43.
9. Кочубінська Т., Кадзевич О. Олександра Кадзевич: про живописні інсталяції та самоідентифікацію : інтерв'ю. Your Art : вебсайт. [2019]. URL: <https://supportyourart.com/conversations/kadzevich/?fbclid=IwAR1fZYtP0YJefyg2FFU8go43XbBc4rkHfPbfAvkHj7TE1M1Vxs3grpbPPJo> (дата звернення : 29.01.2022).
10. Лебединский С., Балаш К. В современной фотографии ты устаешь от огромного количества саморефлексии : [интерв'ю з фотографом і директором Музею харківської школи фотографії (МОКСОР)]. LB.ua : вебсайт. 09.09.2020. URL: http://lb.ua/culture/2020/09/09/465588_sergey_lebedinskiy_v_sovremennoy.html (дата звернення : 20.01.2022).
11. Ложкіна А. Перманентна революція. Мистецтво України ХХ — початку ХХІ століття. Київ : ArtHuss, 2019. 542 с., 411 іл.
12. Люк : онлайн-журнал. 2016–2021. URL: <https://lyuk.media/> (дата звернення : 19.01.2022).
13. Мизиано В. А. «Тусовка» как социокультурный феномен. Художественная культура ХХ века : сб. статей / [редкол. : В. В. Ванслов, В. П. Толстой, Д. О. Швидковский]. Москва : Русское слово — РС, 2002. С. 352–363. URL: <http://ec-dejavu.ru/t-2/Tusovka.html> (дата звернення : 21.01.2022).
14. Осадча О. Колажний паноптикум Сергія Солонського. МОКСОР : вебсайт. 06.03.2019. URL: <https://www.moksop.org/fotografichni-tropy-yurii-rupina/>

References:

1. Alforova, Z. (2014). Instyualizatsiia ukrainskoho prostoru suchasnoho vizualnoho mystetstva [Institutionalization of Ukrainian modern visual art]. *Bulletin of Kharkiv State Academy of Design and Arts, 1*, 97–100. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/had_2014_1_20. [In Ukrainian].
2. Bernar-Kovalchuk, N. (2019, March 6). Fotografichni tropy Yurii Rupina [Photographic tropes of Jury Rupin]. *MOXSOP*. Retrieved from <https://www.moksop.org/fotografichni-tropy-yurii-rupina/>. [In Ukrainian].
3. Burlaka, V. (2007). Vony i my [Them and us]. In Victor Pinchuk's Foundation "Contemporary Art in Ukraine", V. Burlaka, D. Logvin (Eds.). *Generations. UsA: Molodi myttsi Ukrainy ta Ameryky*. (L. Babiy, Y. Rybachuk, trans.). Kyiv. Retrieved from http://pinchukartcentre.org/files/exhibitions/pdf/generations_katalog.pdf. [In Ukrainian & English].
4. Vysheslavsky, G. (2014). "Nova khvylia" u vizualnomu mystetstvi Ukrainy kintsia 1980-kh — pochatku 1990-kh (sotsiokulturnyi aspekt) ["Nova Khvyia" ("New Wave") in the visual arts of Ukraine in the and 1980th — early 1990th (social and cultural aspect)]. (Extended abstract of IE PhD thesis). Kyiv, Modern Art Research Institute, National Academy of Arts of Ukraine. [In Ukrainian].
5. Vysheslavskiy, G. (2006). Suchasne vizualne mystetstvo Ukrainy periodu postmodernizmu [Contemporary visual art of Ukraine in the postmodern period]. In O. Avramenko (Ed.). *Narysy z istorii obrazotvorchoho mystetstva Ukrainy XX st.* (In 2 vols, vol. 2) (pp. 424–481). Kyiv: Intertekhnolohiia. [In Ukrainian].
6. Halereia Semyradskoho [Gallery by Semiradskiy]. (2020). *Mitiets. Suchasne mystetstvo Ukrainy*. Retrieved from <https://mitec.ua/category/institutes/galereya-imeni-semiradskogo>. [In Ukrainian].
7. YermilovTsentr. (2016–2021). *Mitiets. Suchasne mystetstvo Ukrainy*. Retrieved from <https://mitec.ua/category/institutes/ermilovtsentr/>. [In Ukrainian].
8. Koval, O. (2021). KhMKhH — 25: Khiazm mizh vizualnym i dyskursyvnym (kharkivska "Odyssea" contemporary art-u) [HMHG — 25: Hiasm between visual and discursive (Kharkiv "Odyssey" of contemporary art)]. In 25 [Exhibition catalog] (pp. 4–43). Kharkiv. [In Ukrainian].
9. Kochubinska, T.& Kadzevych, O. (2019). Oleksandra Kadzevych: prozhyvopysniinstaliatsii ta samoidentyfikatsiiu [Oleksandra Kadzevych: about painting installations and self-identification] [Interview]. *Your Art*. Retrieved from <https://supportyourart.com/conversations/h/?fbclid=IwAR1fZYtP0YJefyg2FFU8go43XbBc4rkHfPbfAvkHj7TE1M1Vxs3grpbPPJo>. [In Ukrainian].
10. Lebedinskii, S. & Balash, K. (2020, September 9). V sovremennoi fotografii ty ustaesh ot ogromnogo kolichestva samorefleksii [In modern photography, you get tired of a huge amount of self-reflection] [Interview]. *LB.ua*. Retrieved from lb.ua/culture/2020/09/09/465588_sergey_lebedinskiy_v_sovremennoy.html. [In Russian].
11. Lozhkina, A. (2019). *Permanentna revoliutsiia. Mystetstvo Ukrainy XX — pochatku XXI stolittia* [Permanent Revolution: Art in Ukraine the 20th to the Early 21st Century]. Kyiv: ArtHuss. [In Ukrainian].
12. Lyuk. (2016–2021). Retrieved from <https://lyuk.media/>. [In Ukrainian].
13. Miziano, V. A. (2002). "Tusovka" kak sotsiokulturnyi fenomen [«Tusovka» as a sociocultural phenomenon]. In V. V. Vanslov, V. P. Tolstoi, D. O. Shvidkovskii (Eds.). *Khudozhestvennaia kultura XX veka* (pp. 352–363).

- moksop.org/kolazhnyy-panoptykum-serhiia-solons-koho/ (дата звернення : 16.01.2022).
15. Павлова Т. В. Авангард в образотворчому мистецтві Харкова ХХ століття : автореф. дис. ... д-ра мистецтвознавства : 17.00.05 / Львів. нац. акад. мистецтв. Львів, 2018. 36 с.
  16. Павлова Т. Кінець 1960-х — 1980-ті: Час групи «Время». Kharkiv School of Photography : вебсайт. URL: ksp.ui.org.ua/uk/researcher-txt/t-pavlova-vremya/ (дата звернення: 12.01.2022).
  17. Павлова Т. Лісовий мотив в харківській художній фотографії 70–80-х років. Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. 2002. № 6. С. 103–106.
  18. Павлова Т. «Панегірики» О. Супруна в фотографічній спадщині групи «Время». Матеріали наук.-метод. конф. проф.-викл. складу та аспірантів інституту за підсумками науково-творчої роботи за 1996 рік. Харків : ХХП, 1997. С. 72–73.
  19. Павлова Т. Перша публічна виставка групи «Время» в Харкові: маніфест нового артмедіуму. Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. 2020. № 3. С. 54–61. URL: <https://visnik.org/pdf/v2020-03-07-Pavlova.pdf> (дата звернення : 19.01.2022).
  20. Павлова Т. Фотомистецтво в художній культурі Харкова останньої третини ХХ століття (на матеріалі пейзажного жанру) : дис. ... канд. мистецтвознавства : 17.00.01 / Харківська держ. академія культури. Харків, 2007. 219 арк. + 171 арк. дод. : рис.
  21. Петрова О. Н. Украинский опыт радикального искусства. От бунта к рынку. Международный журнал исследований культуры. 2011. № 2(3). С. 55–66.
  22. Савицька Л. Мистецтво Харкова на зламі сторіч. Сучасне мистецтво. 2010. Вип. 7. С. 265–270. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/S_myst_2010_7_24 (дата звернення : 19.01.2022).
  23. Сидоренко В. Візуальне мистецтво від авангардних зрушень до новітніх спрямувань : розвиток візуального мистецтва України ХХ–ХХІ століть / ІПСМ АМУ. Київ : ВХ [студіо], 2008. 187 с.
  24. Соловйов О. Турбулентні шлюзи : [зб. ст.] / ІПСМ АМУ. Київ : Інтертехнологія, 2006. 192 ст. : іл.
  25. Усенко Н. «Лимонівська» виставка у Харкові. Арт-простір : культурно-мистецький альманах / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка. Київ, 2015. Вип. 1. С. 25–28.
  26. Усенко Н. Мистецька критика в контексті художнього життя Харкова (1945–1960-ті рр.). Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті. 2014. № 4. С. 54–59.
  27. Усенко Н. Мистецькі молодіжні об'єднання в художньому житті Харкова кінця 1980-х — першої половини 1990-х. Актуальні проблеми мистецької практики і мистецтвознавчої науки : Мистецькі обрії '2015 : зб. наук. праць. 2015. Вип. 7(18). С. 58–62.
  28. Усенко Н. [Список наукових праць Наталі Усенко]. Google Академія. [2012–2017]. URL: <https://scholar.google.com.ua/citations?user=KSuDVccAAAAJ&hl=ru> (дата звернення : 18.01.2022).
  29. Усенко Н. Художнє життя Харкова другої половини ХХ — початку ХХІ століття : дис. ... канд. мистецтвознавства : 17.00.05 / Харківська державна академія дизайну і мистецтв. Харків, 2015. 437 с. URL: https://www.ksada.org/doc/usenko_oref_online.pdf (дата звернення : 17.01.2022).
  30. Харьковская муниципальная галерея : вебсайт. [2019]. URL: <https://mgallery.kharkov.ua> (дата звернення : 29.01.2022).
  - Moscow : Russkoe slovo — RS. Retrieved from <http://ec-dejavu.ru/t-2/Tusovka.html>. [In Ukrainian].
  14. Osadcha, O. (2019, March 6). Kolazhnyi panoptikum Sergiia Solonskogo [Collage panopticon of Sergiy Solonskogo]. MOKSOP. Retrieved from <https://www.moksop.org/kolazhnyy-panoptykum-serhiia-solons-koho/>. [In Russian].
  15. Pavlova, T. V. (2018). *Avanhard v obrazotvorchomu mystetstvi Kharkova XX stolittia* [Avant-garde in the fine art of Kharkiv in the XX century]. (Extended abstract of Doctoral dissertation). Lviv National Academy of Arts, Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].
  16. Pavlova, T. (N. d.). Kinets 1960-kh — 1980-ti: Chas hrupy "Vremia" [Late 1960s — 1980s: Time of the "Time" Group]. *Kharkiv School of Photography*. Retrieved from ksp.ui.org.ua/uk/researcher-txt/t-pavlova-vremya/. [In Ukrainian].
  17. Pavlova, T. (2002). Lisovyi motyv v kharkivskii khudozhnii fotohrafi 70–80-kh rokiv [Forest motif in Kharkiv art photography of the 70–80s]. *Bulletin of Kharkiv State Academy of Design and Arts*, 6, 103–106. [In Ukrainian].
  18. Pavlova, T. (1997). "Panychyryky" O. Supruna v fotohrafichnii spadshchyni hrupy "Vremia" [O. Suprun's «Panegyrics» in the photographic heritage of the group «Vremia»]. In *Proceedings of the scientific-methodical conference of faculty and graduate students of the institute on the results of scientific and creative work in 1996* (pp. 72–73). Kharkiv: KhKhPI. [In Ukrainian].
  19. Pavlova, T. (2020). Persha publichna vystavka hrupy "Vremia" v Kharkovi: manifest novoho artmediumu [The First Public Exhibition of the "Vremia" Group in Kharkiv: a New Art Medium Manifesto]. *Bulletin of Kharkiv State Academy of Design and Arts*, 3, 54–61. Retrieved from <https://visnik.org/pdf/v2020-03-07-Pavlova.pdf>. [In Ukrainian].
  20. Pavlova, T. (2007). *Fotomystetstvo v khudozhnii kulturi Kharkova ostannoii tretyny XX stolittia (na materialii peizazhnoho zhanru)* [Photography in the artistic culture of Kharkiv of the last third of the twentieth century (on the material of the landscape genre)]. (Unpublished PhD dissertation). Kharkiv State academy of Culture, Kharkiv, Ukraine. [In Ukrainian].
  21. Petrova, O. N. (2011). Ukrainskii opyt radikalnogo iskusstva. Ot bunta k rynku [Ukrainian Experience of Radical Art: From Riot to Market]. *Mezhdunarodnyi zhurnal issledovani kulturey*, 2(3), 55–66. [In Russian].
  22. Savytska, L. (2010). Mystetstvo Kharkova na zlami storich [The art of Kharkiv at the turn of the century]. *Suchasne mystetstvo*, 7, 265–270. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/S_myst_2010_7_24. [In Russian].
  23. Sydorenko, V. (2008). *Vizualne mystetstvo vid avanhardnykh zrushen do novitnikh spriamuvan : rozvytok vizualnoho mystetstva Ukrainy XX–XXI stolit* [Visual art from author's shifts to the newest directions: development of visual art of Ukraine of the XX–XXI centuries]. Kyiv: VKh [studio]. [In Ukrainian].
  24. Soloviov, O. (2006). *Turbulentni shliuzy* [Turbulent gateways]. Kyiv: Intertekhnolohiia. [In Ukrainian].
  25. Usenko, N. (2015). "Lymonivska" vystavka u Kharkovi [«Limonovskaya» exhibition in Kharkiv]. *ART Space*, 1, 25–28. [In Ukrainian].
  26. Usenko, N. (2014). *Mystetska krytyka v konteksti khudozhnoho zhyttia Kharkova (1945–1960-ti rr.)* [The art criticism in the context of the Kharkiv artistic life (1945–1960th)]. *Traditions and Novations of the Higher Architectonic and Art Education*, 4, 54–59. [In Ukrainian].

31. Харківська школа фотографії в колекції Центру Помпиду. МОКСОП : вебсайт. 18.02.2021. URL: moksop.org/kharkivska-shkola-fotografii-v-kolekcii-centru-pompidu/ (дата звернення: 18.01.2022).
32. Філоненко Б., Калита Н., Леонова Н. Галерея COME IN: «Одно из главных достижений COME IN — это критическое мышление и соответствие сегодняшнему дню»: інтерв'ю з арт-менеджеркою COME IN Настею Леоновою і куратором Борисом Філоненко. Your Art : вебсайт. 09.03.2020. URL: <https://supportyourart.com/ridnykraj/come-in/> (дата звернення : 28.01.2022).
33. Grynyov Art Collection : вебсайт. URL: <http://grynyov.art/about> (дата звернення : 16.01.2022).
34. Grynyov Art Collection. Мітець. Сучасне мистецтво України : вебсайт. [2019–2022]. URL: <https://mitec.ua/category/institutes/grynyov-art-collection/> (дата звернення : 10.01.2022).
35. МОКСОП — Музей Харківської школи фотографії: Радянський андеграунд на Гончарівці. Gwara Media : вебсайт. URL: <https://gwaramedia.com/yak-stvoriti-privatnij-muzej-moksop-u-harkovi/> (дата звернення : 11.01.2022).
27. Usenko, N. (2015). *Mystetski molodizhni obiednannia v khudozhnomu zhytti Kharkova kintsia 1980-kh — pershoi polovyny 1990-kh* [Youth associations in the Kharkiv artistic life of the late 1980's — early 1990's]. *Aktualni problemy mystetskoj praktyky i mystetstvoznavchoi nauky: Mystetski obrii 2015*, 7(18), 58–62. [In Ukrainian].
28. Usenko, N. (2012–2017). [List of scientific works of Natalia Usenko]. *Google Akademyia*. Retrieved from <https://scholar.google.com.ua/citations?user=KSuDVccAAAAJ&hl=ru>. [In Ukrainian].
29. Usenko, N. (2015). *Khudozhnie zhyttia Kharkova druhoi polovyny XX — pochatku XXI stolittia* [Artistic life of Kharkiv in the second half of the XX — XXI centuries]. (PhD thesis). Kharkiv State Academy of Design and Arts, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, Ukraine. Retrieved from https://www.ksada.org/doc/usenko_aref_online.pdf. [In Ukrainian].
30. *Kharkovskaia munitcipalnaia galereia* [Kharkiv Municipal Gallery]. (2019). Retrieved from <https://mgallery.kharkov.ua>. [In Russian].
31. *Kharkivska shkola fotohrafii v kolekcii Tsentru Pompidu* [Kharkiv School of Photography in the collection of the Pompidou Center]. (2021, February 18). *МОКСОП*. Retrieved from moksop.org/kharkivska-shkola-fotografii-v-kolekcii-centru-pompidu/. [In Ukrainian].
32. Filonenko, B., Kalita, N. & Leonova, N. (2020, March 9). *Galereia COME IN: “Одно из главных достижений COME IN — это критическое мышление и соответствие сегодняшнему дню”* [COME IN Gallery: «One of the main achievements of COME IN is critical thinking and relevance to today»] [Interview]. *Your Art*. Retrieved from <https://supportyourart.com/ridnykraj/come-in/>. [In Russian].
33. *Grynyov Art Collection*. (?–2022). Retrieved from <http://grynyov.art/about>. [In Ukrainian].
34. Grynyov Art Collection. (2019–2022). *Mitiets. Suchasne mystetstvo Ukrainy*. Retrieved from <https://mitec.ua/category/institutes/grynyov-art-collection/>. [In Ukrainian].
35. МОКСОП — Музей Харківської школи фотографії: Радянський андеграунд на Гончарівці [МОКСОП — Museum of Kharkiv School of Photography]. (N.d.). *Gwara Media*. Retrieved from <https://gwaramedia.com/yak-stvoriti-privatnij-muzej-moksop-u-harkovi/>. [In Ukrainian].